

JAKAB ÉVA

Földtulajdon és társadalom

A Jubiláns számos értékes publikációval gazdagította a történettudomány és a jogtörténet hazai termését, amellyel általános tiszteletet és megbecsülést vívott ki magának. A római jogász számára mégis a német középkori jogkönyvek magyar nyelven való hozzáférhetőségét, megértését, terjesztését illetve a német városi jogoknak a magyar jogfejlődésre gyakorolt hatását kiemelő művei bírnak a legnagyobb jelentőséggel. Jelen tanulmányban elsősorban a Szász Tükör vonatkozó szabályait szeretném kiemelni.¹ A Jubiláns iránti szakmai tiszteletemet és emberi becsülésemet egy olyan téma felvetésével szeretném hangsúlyozni, amely – a történeti relevancia mellett – bizonyos aktuálpolitikai jelentőséggel is bír. Ezzel kapcsolódnék a Jubiláns alapfelfogásához: *Historia est magistra vitae* – a történelem, ha figyelemmel tanulmányozzuk, sokszor már évszázadok vagy évezredek óta kifomált kész válaszokat kínál olyan problémákra, amelyek napjainkban először új, vitatott vagy látszólag megoldhatatlan kérdésként merülnek fel.

A Szász Tükör passzusait böngészve, a földhöz fűződő tulajdoni jogosultságok több helyen is szabályozásra kerülnek. Eike von Repgow már az Első könyvben is többször érint ingatlanl kapcsolatos tulajdonjogi vonatkozásokat, pedig ez alapján a „Szászországi urak születési jogának leírását” tartalmazza. Így például: I, 8 – Hol kell ingatlant elidegeníteni vagy elzálogosítani ...; I, 9 – Amennyiben meghal az, akinek földtulajdon átadást vagy hűbér átruházást fogadtak ...; I, 12 – Ha többek közös birtokában van egy tulajdon; I, 15 – Ha valaki vitatja egy másik ingatlanát ... A sort még hosszasan lehetne folytatni. A Második könyv még talán még több kazuisztikus, elszórt szabályt közöl az ingatlanok használatára és a hűbéri ingatlanon fennálló jogosultságokra vonatkozóan.

Az ókorra visszanyúló kitekintés bevezetőjeként leginkább az I, 15 alatti, a földtulajdonra vonatkozó jogvitát szabályozó sorokat érdemes idézni: „Ha valaki, adott határidőig vagy határidő nélkül, kölcsön adja, elzálogosítja, vagy megőrzésre átengedi ingó tulajdonát egy másik embernek, aki azután, vagy halála után az örököse, le akarja tagadni e tényt ő előtte, akkor (az átadó) közelebb áll ahhoz, hogy harmadmagával tett esküvel megtartsa ... mint a másik az egymagában tett esküjével.” Már e néhány sor is tükrözi, hogy a földtulajdon és az abból fakadó részjogosultságok korabeli jogi megítélése igen eltér mai felfogásunktól. Ugyanakkor tény, hogy „a középkorban az emberi lét alapját a tulajdon, elsősorban a földtulajdon jelentette” – hangsúlyozza Blazovich László

¹ EIKE VON REPGOW: *A Szász Tükör*. ed. Blazovich L. – Schmidt József, Szeged, 2005.; BLAZOVICH L.: *A Sváb Tükör*. Szeged, 2011.

ló.² De már ő is kiemeli, hogy az akkori földtulajdont nem lehet a későbbi polgári tulajdon-fogalom alapján értelmezni.³

Jelen tanulmány középpontjában éppen az a probléma áll, hogy mit jelent a polgári értelemben vett tulajdon és hol vannak a definíció alkalmazhatóságának a határai a történeti kutatásokban.

1. A tulajdon polgári fogalma

A tulajdon absztrakt fogalmát a német pandektisztika, a 19. század liberális-kapitalista gazdasági rendszerében gyökerező, a római jogban kora jogpolitikai és jogalkotási problémáira választ kereső magas dogmatikai fejlettségű tudománya fogalmazta meg a modern európai jogrendszerek számára. Ennek talán legszemléletesebb definíciója Bernhard Windscheid híres Pandekta-tankönyvében olvasható:

„Eigenthum bezeichnet, dass Jemandem eine (körperliche) Sache eigen ist, und zwar dem Rechte eigen ist: daher genauer statt Eigenthum *Eigenthumsrecht*. Dass aber Jemandem eine Sache nach dem Rechte eigen ist, will sagen, dass nach dem Rechte sein *Wille für sie entscheidend ist* in der Gesamtheit ihrer Beziehungen. Dies zeigt sich nach einer doppelten Richtung: 1) *der Eigenthümer darf über die Sache verfügen, wie er will*; 2) *ein anderer darf ohne seinen Willen über die Sache nicht verfügen*. Es lassen sich ferner einzelne Befugnisse namhaft machen, welche dem Eigenthümer kraft des Begriffs des Eigenthums zustehen, z.B. die Befugnis die Sache zu gebrauchen und zu nützen, die Befugnis jeden Dritten von aller Einwirkung auf dieselbe auszuschließen, die Befugnis sie von jedem dritten Besitzer abzufordern, die Befugnis ihr rechtliches Schicksal zu bestimmen (Veräußerungsbefugnis). Aber man darf nicht sagen, dass das Eigenthum aus einer Summe einzelner Befugnisse bestehe, dass es eine Verbindung einzelner Befugnisse sei. Das Eigenthum ist die Fülle des Rechts an der Sache, und die einzelnen in ihm zu unterscheidenden Befugnisse sind nur Äußerungen und Manifestationen dieser Fülle.

Das Eigenthum ist als solches *schränkenlos*; aber es verträgt Beschränkungen. Aus der Gesamtheit der Beziehungen, in welchen kraft des Eigenthums die Sache dem Willen des Berechtigten unterworfen ist, kann durch eine besondere That des Rechts eine oder die andere Beziehung herausgenommen und dem Willen des Eigenthümers entzogen werden. Dadurch hört er nicht auf, Eigenthümer zu sein; denn es ist immerhin wahr, dass er ein Recht hat, welches als solches seinen Willen entscheidend macht für die Sache in der Gesamtheit ihrer Beziehungen, und welches ihn jeder besonderen Rechtfertigung für irgend eine an der Sache denkbare Befugnis überhebt. Fällt die Eigenthumsbeschränkung weg, so entfaltet das Eigenthum sofort wieder seine ganze Fülle.”⁴

² BLAZOVICH 2005, 18. p.

³ BLAZOVICH 2005, 18. p.

⁴ B. WINDSCHEID: *Lehrbuch des Pandektenrechts* 1., 8. Aufl. Bearb. Von Th. Kipp, Frankfurt a.M., 1900. 755–758. pp.

Windscheid szerint a tulajdon absztrakt fogalom. A jogtudós nem különböztet az ingók és az ingatlanok feletti tulajdonjog között. Szerinte a tulajdon egységes kategória, melynek lényege a jogosultat megillető abszolút, exkluzív és korlátlan jog.

Windscheid a tulajdonosi akaratot emeli ki különösen: a tulajdonjog lényege, hogy a tulajdonjog tárgyának jogi (és gazdasági) sorsát egyedül a tulajdonos akarata határozza meg. A tulajdonosi akarat két irányban hat: egyrészt a tulajdonos tetszése szerint rendelkezhet a dologával; másrészt a tulajdonos akarata ellenére senki más nem rendelkezhet a dologra vonatkozóan. Sem más individuum, sem az állam nem jogosult a tulajdonos abszolút jogát zavarni vagy korlátozni.

A pandektisztika a tulajdon fogalmát a jogosult, az individuum, a tulajdonos oldaláról közelítette meg. A fenti definíció jól tükrözi, hogy a jog a tulajdonos pozícióját igyekezett hézagmentesen körülbástyázni, az ő érdekeinek védelmét tartotta elsőrendű céljának.

A modern római jogi tankönyvek a mai napig hasonló definíciókkal dolgoznak. Modern fogalmunk szerint a tulajdon a dolog feletti majdnem teljes jogi hatalom, amelynek fogva a tulajdonos bármit megtehet dologával, amivel nem zavar másokat⁵. A német kollegák ezt a jogintézményt a „Vollherrschaft” szóval fejezik ki:

„Das Eigentum des klassischen und des justinianischen Rechts, auf dem unsere moderne Auffassung beruht, ist das umfassendste private Recht, das jemand an einer Sache haben kann; die privatrechtliche Vollherrschaft, die zwar auf verschiedene Arten beschränkt werden kann, aber nicht von vornherein beschränkt ist.”⁶

A római jogtudomány a tulajdon szentségét és a tulajdonosnak a dolog feletti szinte korlátlan jogi hatalmát hirdeti. A pandektisták által kicsiszolt római jogi hagyományt következetesen átvették az európai nagy törvénykönyvek, például a BGB.⁷ A feltörekvő polgárság a szabadság és egyenlőség szellemében elsősorban státusz-különbségek nélküli gazdasági szabadságot és egyenlőséget akart. Már Helmut Coing hangsúlyozta: „Für das Wirtschaftsleben war jetzt allein das Privatrecht mit seiner Rechtsgleichheit, seiem Vertrags- und Eigentumsrecht massgebend.”⁸ A pandektisták – köztudottan – koruk aktuális jogi problémáira kerestek megoldást és ebben az értelemben válogattak a jusztiniánuszi kodifikáció anyagából. Kérdés azonban, hogy az általuk kidolgozott tulajdon-fogalom mennyire tekinthető tényleg rómainak? A tulajdon fenti fogalma híven tükrözi-e egyrészt az ókori római jogászok felfogását a tulajdonról, másrészt a tulajdon mint jogintézmény funkcióját a Római Birodalom társadalmi és gazdasági rendjében? Tényleg a tulajdon szentsége és a tulajdonos mint individuum védelme tekinthető-e az ókori Róma tulajdon-koncepciójában a központi, a vezérlő elvnek?

⁵ MOLNÁR I. – JAKAB É.: *Római jog*. Szeged, 2012. 177. p.

⁶ M. KASER – R. KNÜTEL: *Römisches Privatrecht*. München, 2005. 137. p.

⁷ Vö. § 930 BGB.

⁸ H. COING: *Epochen der Rechtsgeschichte in Deutschland*. München, 1967. 95. p.

2. Földtulajdon és politikai hatalom

Mielőtt a tulajdon fogalmának elemzésébe kezdenénk, érdemes egy pillantást vetni arra, hogy a föld feletti tulajdon milyen meghatározó politikai jelentőséggel bírt a Római Birodalomban. A provinciák hosszú sorából Bithynia kínálkozik iskolapélda gyanánt. Az antik társadalmakra általában jellemző, hogy a gazdasági életben a mezőgazdaság bírt a legnagyobb jelentőséggel. A gazdaságtörténészek kutatásai szerint az ókori Mediterráneum lakosságának hozzávetőlegesen 16-17%-a élt városi környezetben; ebből következik, hogy több mint 80% a mezőgazdasági termelésben illetve termelésből élt.⁹ Az állami bevételek zöme a mezőgazdaság, a földtulajdon megadóztatásából származott.

A politikai elitet képező, a Római Birodalom irányítását évszázadokon keresztül meghatározó szenátori réteg gazdagságának alapja szintén a mezőgazdaság, azaz a földtulajdon volt. Az idősebb Plinius a *locuples* („gazdag, vagyonos”) szót is a földtulajdonnal mint a gazdagság elsődleges forrásával értelmezi: *hinc et locupletes dicebant loci, hoc est agri, plenos.*¹⁰ Lehet, hogy ez az etimológiai levezetés a modern olvasó számára műkedvelő jellegűnek tűnik, de Plinius korának társadalmi értékítéletét bizonyára híven tükrözte. Köztudott, hogy a befolyásos szenátori réteg gazdagságának alapja első sorban a földtulajdonon alapult.

A földtulajdon és a politikai hatalom összefonódását jól példázza Thomas Corsten kutatásainak eredménye Bithynia provinciában. Bithynia eredeti lakossága thrák eredetű volt; a hellenisztikus korban a termékeny földek nagy része a thrák uralkodó elit tulajdonát képezte. A városokon kívüli, tehát a földbirtokosok ókori települési szokásait tükröző sírfeliratokon thrák lovassági tisztek nevét találjuk, akiknek gazdasági és politikai befolyását kiterjedt földbirtokaik biztosították.

A római hódítás után azonban gyorsan megváltozott a helyzet. Thrák neveket – a feliratok tanúsága szerint – csak alacsonyabb társadalmi rétegekben találunk (zömmel városi, szórványosan vidéki környezetben). A nagy földbirtokok ezzel szemben túlnyomórészt római polgárok kezébe kerültek. Erről tanúskodnak a feliratok, amelyeken a tipikus római *tria nomina* olvasható. A római nevek többségben vannak, pusztán néhány görög eredetű személynév keveredik közéjük.¹¹

⁹ Vö. PETER FIBIGER BANG: *The Roman Bazaar. A Comparative Study of Trade and Markets in a Tributary Empire*. Cambridge, 2008. 92. p.

¹⁰ Plin. nat. 18,3,11.

¹¹ CORSTEN több körzetet vizsgál és kivétel nélkül erre az eredményre jut. Vö. TH. CORSTEN: *The Role and Status of the Indigenous Population in Bithynia*. in: *Rome and the Black Sea Region*, szerk. T. Bekker-Nielsen, Aarhus, 2006. 85–92. pp.; TH. CORSTEN: *Estates in Asia Minor*. in: *Patterns in the Economy of Roman Asia*, szerk. St. Mitchell-C. Katsari, Swansen, 2005. 1–51. pp.; TH. CORSTEN: *Thracian Personal Names and Military Settlements in Hellenistic Bithynia*. in: *Old and New World in Greek Ornaments*, szerk. E. Mattheus, Oxford, 2007. 121–123. pp.

A társadalmi rétegek megoszlása

	Vidéki, vagyonos	Városi (v. vidéki) alsó néposztály
Nikaia	1	9
Nikomedeia		14
Prusa		3
Kios		4

A Bithyniából ránk maradt feliratok tanúsága szerint a római hódítás után a vidéki, vagyonos rétegben szinte teljesen megszűnt az őshonos thrák lakosság jelenléte. A földbirtokok nagyon gyorsan az idegen uralkodói elit, a rómaiak kezébe kerültek. A thrákok tömegesen elszegényedtek, társadalmilag lesüllyedtek. Thrák nevek – a sírfeliratok tanúsága szerint – csupán a városi vagy vidéki szegényebb néprétegben mutathatók ki. A talán egyetlen kivételt egy bizonyos Diliporisz jelenti, aki – thrák neve ellenére – továbbra is jelentős földbirtokkal rendelkezett Nikaia városa mellett.¹²

Földbirtokosok és intézőik a feliratok tükrében

	Feliratok száma	Római nevű tul.	Görög Oikonomosz	Római orkanosz
Nikaia	9	7	8	1
Nikomedeia	2	2	1	1
Prusa	2	1		

Bithynia feliratos forrásai szemléletesen tanúsítják, hogy a hellenisztikus korban még a helyi thrák földbirtokos elit tartotta kezében a gazdasági és politikai hatalmat. Augusztusz korában viszont hirtelen és gyökeresen megváltozott a helyzet.

Meglepő, hogy a rómaiak ilyen gyorsan kiszorították a gazdaságból a régi, őshonos uralkodó osztályt. Ennek valószínűleg nem az a magyarázata, hogy a római hódításban a régi családok kihaltak, kipusztultak volna. Más forrásokból kimutatható, hogy a provincia gazdasági hanyatlása és pénzügyi függősége Rómától valószínűleg már jóval a katonai hódítás előtt, a Kr. e. 2. század végén kialakult. Az uralkodó és rajta keresztül az egész ország eladósodott, kölcsönök felvételére kényszerült; kölcsönöket többnyire csak római pénzemberektől tudtak szerezni. Ezáltal Bithynia már a (névleges) politikai önállósága idején is a római pénzügyi arisztokráciától függött gazdaságilag. Majd provinciává válást követően jöttek a *negotiatores* és a *publicani*, akiknek rettegett és könyörtelen gazdasági fosztogatása végül a helyi elit teljes elszegényedéséhez, majd társadalmi lesüllyedéséhez vezetett.¹³ Ezt követően befolyásos római családok vetették meg a lábukat a provinciában, akik adományok és vásárlások révén egyre növelték földbirtokaikat.

¹² CORSTEN 2006, 87. p.

¹³ CORSTEN 2006, 88. p. Vö. CORSTEN 2007, 126. p.

3. A tulajdon tartalma és korlátai

A termőterületek feletti tulajdoni viszonyok hirtelen megváltozása Bythiniában tanúsítja, hogy a földtulajdon igen fontos szerepet játszott a Római Birodalom gazdasági és politikai életében. Kérdés, hogy a tulajdonost tényleg abszolút, korlátlan és exkluzív jogosultságok illették-e meg. Munka-hipotézisként előrebocsátható, hogy a legfőbb természeti kincs, a termőföld effektív és innovatív kiaknázása az ókorban is valószínűleg annyira fontos társadalmi érdek volt, hogy az állam (közvetlenül vagy a jogi rendszeren mint intézményi környezetben keresztül) minden bizonnyal tudatosan beavatkozott a tulajdonosi jogosultságok gyakorlásába.

Köztudott, hogy a földtulajdon a földterület körülhatárolt részét jelentette, amely kiterjedt az alatta lévő földoszlopra és a felette lévő levegőoszlopra is. A föld tulajdonosa jogosult volt a minden irányú használatra, a gyümölcsötzetésre, a birtoklásra (birtokvédelemre), a föld az ő vagyonához tartozott és arról korlátlanul rendelkezhetett. Ez a tulajdoni koncepció magától értetődően magában foglalta a földfelszín, azaz a termőföld mint legfontosabb természeti erőforrás kiaknázásának jogát. A megművelés azonban nem csak jogosultság volt, hanem társadalmi szinten elvárt és kikényszeríthető kötelezettség is. Elég itt arra utalni, hogy a források szerint a *ensor* már a köztársaság korai elején szankciókkal fenyegethette azokat a polgárokat, akik nem művelték rendesen a földjeiket. Gellius és az Idősebb Plinius is tudósítanak a *ensor* ezen jogköréről.¹⁴

A megművelési kötelezettség még ennél is súlyosabban esett a latba Egyiptomban, ahol a termőföld nagysága igen korlátozott volt és termékenysége évről évre a Nílus áradástól függött.¹⁵ Már a Kr.e. 3. században, a Ptolemaioszok idején bevezették, hogy a falvakban a helyi hatóság (a *komogrammateusz*, falusi írnok) köteles volt rendszeresen ellenőrizni, hogy a földeket a tulajdonosok (vagy örökbérlők) az általában elvárható módon művelik-e. A műveletlenül maradt parcellákat mint *adeszpotá* (uratlan) jegyzékbe vették, majd közigazgatási eljárásban elkobozták és árverésen eladták.¹⁶ A korábbi jogosult a megművelés elhanyagolásával minden jogcímét elvesztette a földterületre. A szigorú szabály kíméletlen alkalmazásával néhány generáció alatt a termékeny földterület jelentős része új kezekbe került.¹⁷ Ez a közigazgatási gyakorlat töretlenül tovább élt a római uralom alatt. A földtulajdon Egyiptomban ennek tükrében feltételesnek tekintető: addig létezik, amíg a tulajdonos a jó gazdától elvárható művelést teljesíti. Ebből is látható, hogy a tulajdonjog a termőföld vonatkozásban nem valami absztrakt, teoretikus

¹⁴ Gell. NA 4,12,1: *Si quis agrum suum passus fuerat sordescere eumque indiligenter curabat ac neque araverat neque purgaverat, sive quis arborem suam vineamque habuerat derelictui, non id sine poena fuit, sed erat opus censorium censorsque aerarium faciebant ... Cuius rei utriusque auctoritates sunt et M. Cato id saepenumero adtestatus est.* Hasonlóan Plin. nat. 18,3,11: *agrum male colere censorium probrum iudicabatur, atque, ut refert Cato, cum virum laudantes bonum agricolam bonumque colonum dixissent, amplissime laudasse existimabantur.*

¹⁵ Vö. D. THOMPSON: *Irrigation and Drainage in the Early Ptolemaic Fayyum.* in: A.K. Bowman/E. Rogan (ed.) *Agriculture in Egypt. From Pharaonic to Modern Times*, Oxford, 1999. 132. p.

¹⁶ Vö. F. PRINGSHEIM: *Der griechische Versteigerungskauf*, in: *Gesammelte Abhandlungen*, Heidelberg, 1961. 262. p.; újabban J.G. MANNING: *The Auction of Pharaoh.* in: *Gold of Praise, ST.* In Honour of E.F. Wente, Chicago, 1999. 277. p.

¹⁷ J.G. MANNING: *Land and Power in Ptolemaic Egypt.* Cambridge, 2003. 194. p.

jogintézmény volt. Sokkal inkább úgy tűnik, hogy a földtulajdont csak politikai-gazdasági és ökológiai kontextusában lehet jogilag pontosan definiálni.¹⁸

De térjünk vissza a tulajdon fogalmának jellemzőihez a klasszikus római jogászok munkáiban. Itt is azt látjuk, hogy a tulajdoni jogosultságok közé számos olyan jogintézmény épült be, amelyek a termőföld társadalmilag optimális szintű megművelését biztosították – akár az individuális tulajdonos kárára is. Gondoljunk csak a szomszédjogokra vagy a szolgálomakra! A szolgálom latin neve *servitus*, amely a *servire* (szolgálni) igéből ered. Témánk szempontjából a telki szolgálomak, a *iura praediorum rusticorum* bírnak relevanciával. A telki szolgálomakat az archaikus jog még nem idegen dologi jognak, hanem funkcionálisan korlátozott tulajdonnak tekintette.¹⁹ A klasszikus korban olyan *in rem* védelemmel ellátott jogot értettek alatta, amely az uralkodó telek mindenkorai tulajdonosát illeti meg a szolgáló telken; a szolgálom tehát mindig a telekhez tapad. A fogalom részét képezi a kikötés, hogy szolgálmat csak komoly gazdasági szükséglet kielégítésére lehetett alapítani; azaz a legfontosabb természeti erőforrás, a föld kiaknázása érdekében.

A szolgálomak kiemelkedő jelentőségét mutatja, hogy a Digestában, a klasszikus jogtudósok írásainak gyűjteményében öt *titulus* foglalozik a telki szolgálomakkal (D. 8,1; 8,3; 8,4 – közös szabályok, D. 8,5; 8,6 – megszűnés stb.). A mezei telki szolgálomak az uralkodó telek tulajdonosának részleges használatot biztosítanak a szolgáló telken. Számos fragmentum tárgyalja a legeltetés jogát,²⁰ a termelés behordásának jogát a szomszéd csűrjébe²¹ vagy a kőbányából származó törmelék lerakásának jogát a szomszéd telken.²² A legtöbb jogász döntés mégis a vízmerítés, vízvezetés, víz illetve forrás után kutatás jogát érinti. A száraz mediterrán éghajlaton, amely többnyire heggyvidéki domborzattal párosult, az öntözés, itatás vagy az esővíz elvezetése kulcsfontossággal bírt a telek gazdasági kiaknázásához.²³ A sok érdekes tényállás közül (a területi korlátok miatt) csak egyet emelnék ki (D. 8,3,35 Paulus):

„Atilicinus azt mondja, hogy a császár Statilius Taurusnak a következő szavakkal adott rescriptumot: 'Azok, akik a Sutrinus-telekről vizet szoktak elvezetni, hozzám fordultak és előadták, hogy a vizet, amelyet éveken át a Sutrinus-telken lévő forrásból használtak, nem tudták (egy ideig) elvezetni, mert a forrás kiapadt; de később ebből a forrásból újra elkezdett folyni a víz, azt kérték tőlem, mivel jogukat nem hanyagság vagy gondatlanság miatt nem gyakorolták, hanem mert nem tudták elvezetni (a vizet), hogy azt (jogukat) állítsam vissza. Mivel a kérésük nekem nem tűnt méltánytalannak, úgy véltem, hogy segíteni kell (nekik). Ezért úgy döntök, hogy számukra az a jog, amely akkor megillette őket, amikor a víz először nem tudott eljutni hozzájuk, állíttassék vissza.'"

¹⁸ Y. BARZEL: *Introduction: The property rights Model*. in: N. Mercurio (ed.) *Law and Economics. Critical Concepts in Law*, Vol. III, London-New York, 2007. 263. p.

¹⁹ M. KASER: *Eigentum und Besitz im älteren römischen Recht*. Köln–Graz, 1956. 302. p.

²⁰ D. 8,3,3 pr.; D. 8,3,4.

²¹ D. 8,3,3,1.

²² D. 8,3,3,2.

²³ Vö. D. 8,3,3,3; D. 8,3,5 pr.; D. 8,3,9; D. 8,3,10; D. 8,3,14; D. 8,3,15; D. 8,3,17; D. 8,3,20 pr.-1; D. 8,3,21; D. 8,3,17; D. 8,3,29; D. 8,3,30; D. 8,3,33,1; D. 8,3,35; D. 8,3,36; D. 8,3,37.

A császári rescriptumok viszonylag korai és teljes szöveggel ránk maradt egyik szép példánya olvasható itt Paulus neve alatt. A szöveg valószínűleg konkrét esetre vonatkozik, mert a jogász (és a császár) által idézett nevek nem a tipikus blanketta-nevek.²⁴ A címzett, Statilius Taurus és a Sutrinus-telek megtörtént és az eredeti nevekkal megörökített jogesetre utal. A tényállás a következő: Több sértett fordult panaszal a császári kancelláriához, több uralkodó-telekről van tehát szó, amelyek mindenkori tulajdonosai a Sutrinus-féle szolgáló telken lévő forrásból vízelvezetési szolgalmat élveztek. A forrás évekre elapadt, ezért a szolgalmat jogosultjai kénytelenek voltak felhagyni a joggyakorlással. Amint a forrás újra megeredt, megkísérelték a vízelvezetést, de a Sutrinus-telek tulajdonosa ezt megakadályozta. A jogi probléma abban áll, hogy a forrás évekig tartó kiapadása révén vajon megszűnik-e a szolgalmi jog. Ha a kiapadás végleges lett volna, a vízelvezetési szolgalmak kétségtelenül elenyésztek volna (a szolgalmat tárgyának megszűnése miatt). A császár azonban úgy döntött, hogy a kiapadás csak provizórikus szolgalmagyakorlási akadálynak tekintendő. Ha a forrás újra vizet ad, a régi vízelvezetési szolgalmat feléled. A jogeset mutatja, hogy a tulajdonos védelménél itt fontosabb a nem-tulajdonosokat megillető használati jog, mert az az uralkodó telkeken folyó mezőgazdasági termelés elengedhetetlen eszköze.²⁵

Előfordult tehát, hogy a jogászok vagy a *princeps* kazuisztikus döntéseikben az individuális tulajdonos jogát korlátozták egy szélesebb társadalmi érdek védelmében. A jogpolitikai indok mindig a természeti erőforrás optimális kiaknázásában keresendő.

A dologi jogot böngezve ugyanakkor a több olyan jogintézményre bukkanunk, amelyek a tulajdonosok érdekeit védték a mezőgazdasági termőföld kiaknázásában. Ezek is mutatják, hogy az állam jogszabályok vagy bírósági döntések által újra és újra beavatkozott a redisztribúciós folyamatba. Így például az egyesüléssel való tulajdonszerzés szabályai alapján a földbe bevetett mag vagy a földbe ültetett növény a földtulajdonosé lesz.²⁶ A gyümölcsön való tulajdonszerzés szabályai is a földtulajdonos érdekeit védik. Ha a tulajdonos a bérlő által betakarított termést vagy a bányászati jog jogosultja által kitermelt márványt elviszi, csak kötelmi keresettel perelhető kártérítésre, de a gyümölcs kiadására nem kötelezhető.²⁷ Hasonlóan a tulajdonos érdekeit védi a feldolgozással való tulajdonszerzés szabálya.²⁸ Közismert, hogy Sabinus, Cassius és Gaius is úgy foglalt állást, hogy a nyersanyag az új termék elengedhetetlen alapja, ezért az anyagtulajdonos javára keletkezik tulajdonjog az új dolgon (figyelmen kívül hagyva a feldolgozó befektetett munkáját).²⁹

A földtulajdon azonban nemcsak a termőföld megművelését biztosította a *dominus*nak, hanem – az általánosan elfogadott definíció szerint – a föld mélyében rejlő

²⁴ A jogászok döntéseikben a legtöbb jogesetet „anonimizálták”, azaz a felperes, alperes, pertárgy megnevezését fantázia-nevekkel helyettesítették. Tipikus blanketta-név a Titius, Sempronius stb.

²⁵ A vízelvezetési szolgalmat érvényesítésére egyébként külön kereset, az *interdictum aquae pluviae arcendae* szolgált. A telektulajdonos viszont az *actio negatoria* segítségével tiltakozhatott a szerinte jogosulatlan használat ellen.

²⁶ Gai. 2,74 és 2,75. Gaius például leszögezi, hogy „ugyanaz a sorsa annak a gabonának is, amit valaki a mi földünkbe vetett”. Hasonlóan D. 19,5,16,1 Pomp.

²⁷ Jól szemlélteti ezt például D. 39,5,6 Ulpianus.

²⁸ Gai. 2,79: „... ha te az én szőlőből olajbogyóból, kalászomból bort, olajat vagy terményt csinálsz, felmerül a kérdés, vajon az enyém-e a bor, az olaj, a termés vagy a tied...”

²⁹ Vö. KASER – KNÜTEL 2005, 130–132. pp.

természeti kincsek (nyersanyagok) kitermelésének jogát is. A klasszikus jogászok többsége mindenesetre ezt a felfogást képviseli; Ulpianus is emellett szállt síkra a következő esetben (D. 8,4,13,1 Ulpianus):

„Ha megállapítást nyer, hogy a telkeden kőfejtők (kőbányák) vannak, akkor akaratod ellenére (beleegyezésed nélkül) sem magán- sem közjogi jogcímen senki sem bányászhat követ, akinek nincs erre joga (kifejezett bányászati engedélye, *faciendi ius*). Még ha szokásjogi alapon valakinek joga lenne azokhoz a kőbányákhoz, és akarna is ott követ bányászni, nem teheti másként, csak ha előtte (először) a *dominus*nak a szokásos ellenértéket megfizeti...”

A tényállás a következőképpen rekonstruálható: Tu földtulajdonnal rendelkezett, amelyen kőfejtésre alkalmas helyek vagy (rég) kőbányák voltak. A jogász válasza arra enged következtetni, hogy a kőbányát magányszemély vagy közület a saját céljára használni próbálta, azaz követ fejtett és elszállított onnan. A tulajdonos tiltakozott a háborítás ellen, és a jogászhoz fordult azzal a kérdéssel, hogy kötelezhető-e a tevékenység túsérére. Ulpianus válasza egyértelmű: a földtulajdon kiterjed a föld mélyében rejlő nyersanyagokra is. A tulajdonos maga jogosult a kitermelésre vagy átengedheti a jog gyakorlását másnak. Még *publico nomine*, közérdekből sem lehet e szabálytól eltérni, azaz a föld mélyében rejlő kincseket a tulajdonos akarata ellenére kitermelni. Kivételnek csak az számít, ha valakit szokásjogi vagy jogügyleti alapon megillet a kitermelés joga (*faciendi ius*). A tulajdonost azonban ekkor is megillette a kibányászott nyersanyag értékének 10 %-a; a bányászati tevékenységet pedig a telek lehető legnagyobb kíméléstével kellett gyakorolni³⁰.

A jogeset megerősíti, hogy az ókori Róma a bányászat állami monopóliumát („Bergregal”) ebben a korban még nem ismerte. A föld mélyében rejlő nyersanyagok kiaknázásának joga alapvetően a mindenkori földtulajdonost illette meg.

A *principatus* korától azonban az uralkodó egyre határozottabban törekedett a jelentősebb bányák ellenőrzésére – és ennek érdekében minden eszközt gátlástalanul bevetett. Először az arany- és az ezüsbányák „államosítása” lett a cél. Nemesfémekkel elsősorban a provinciák rendelkeztek, különösen Hispania, Dacia és Noricum. Több nagy társadalmi visszhangot kiváltott, botrányos eset mutatja, hogy a *princeps* a jelentős hozamú aranybányák megszerzése érdekében koholt vádaktól és koncepciók perektől sem riadt vissza.³¹ Például Sextus Marius gazdag arany- és ezüsbányák ura volt a Sierra Morena lankáin. Tacitus tudósításából nem derül ki egyértelműen, hogy ezeknek tulajdonosa volt-e vagy bérelte a bányászati jogot az államtól. Tiberius császár koholt vádak alapján elítéltette Sextus Mariust és ezáltal a bányászati jogot megszerezte a császári magánvagyon (*patrimonium*) vagy a *fiscus* számára.³²

³⁰ Vö. KASER – KNÜTEL 2005, 141. p.

³¹ Tac. Ann. 6,19: *Post quos Sex. Marius Hispaniarum ditissimis defertur incestasse filiam ex saxo Tarpeio deicitur; ac ne dubium haberetur magnitudinem pecuniae malo vertisse, aurarias argentariasque eius, quamquam publicarentur, sibimet Tiberius seposuit.*

³² Erről és más hasonló esetekről Suetonius is beszámol Tiberius életrajzában: Suetonius megerősíti, hogy Tiberius magánüzeműek és városok ellen is minden eszközt bevetett, hogy tőlük a *ius metallorum*-ot megszerezze (Suet. Tib. 49,2).

De Strabo (3,2,10) már Augustus koráról azt állítja, hogy ezüstbányák ugyan lehetnek még magántulajdonban, de aranybányák már semmiképpen sem.³³ Az aranybányák „államosításának” általánossá vált jelensége Ulpianus kommentárjából is kitűnik, amikor a helytartó hivatalát tárgyalja.³⁴

4. Tulajdon és társadalom – köztulajdon és közérdek

Számos olyan jogintézményt lehetne még idézni a dologi jogból, amely az egyes tulajdonost dolga élvezetében korlátozta – a tulajdonosok nagy közössége, a társadalom érdeke miatt. A következőkben pusztán két témakört szeretnék még kiemelni: a dolgok osztályozásánál elkülönített bizonyos dolog-kategóriákat és a a provinciái telek elbirtoklásának szabályozást.

Gaius az elemi jogi ismereteket összefoglaló tankönyvében, az *Institutiones*ben a Dolgokról szóló fejezetet a dolgok osztályozásával kezdi (Gai. 2,2). A magántulajdon tárgyainak lehetséges köréből először kiemeli az isteni jog alá tartozó dolgokat (*res divini iuris*) – ezek a társadalom ideológiai bázisát képező vallási intézmények (templomok, szent helyek) illetve a halottkultusz védelme miatt nem lehettek magántulajdon tárgyai.³⁵ Majd kiveszi a magántulajdon köréből az úgynevezett „mindenkit megillető dolog” és a „senki dolga” csoportját.³⁶ Olyan dolgokról van itt szó, amelyek részben a gazdaság nélkülözhetetlen infrastruktúráját képezték (folyóvíz, tengervíz, kikötésre alkalmas partszakasz);³⁷ másrészt a természeti erőforrásokhoz a tulajdonoson túl szélesebb társadalmi rétegeknek biztosítottak hozzáférést (valószínűleg szintén gazdasági megfontolásból).³⁸

Hasonló megfontolások vezethettek a praescripto longi temporis, a provinciái földre vonatkozó elbirtoklás bevezetéséhez. Köztudott, hogy a provinciák földje a hódítással a *populus Romanus*, az a római állami tulajdonába került. Magánszemélyek csak birtoklási és használati jogot (Gai. 2,7: *possessio et ususfructus*)³⁹ szerezhettek rajta. A megművelés ugyanakkor fontos állami érdeknek számított, mert csak a gazdaságilag virágzó tartományi föld lehetett lukratív az adóztatás szempontjából. A gazdaságtörténészek

³³ Vö. C. DOMERGUE: *Les mines de la péninsule ibérique dans l'antiquité romaine*. Rom. 1990. 234–236. pp.

³⁴ D. 48,13,8,1 (6,2) Ulp.: a jogász a büntetőjog oldaláról tárgyalja az *ex metallis Caesarianis* eltulajdonított nemesfémek problémáját.

³⁵ A vallás és az állam kapcsolatának az ókori társadalmakban meghatározó jelentőségéről szemléletes képet nyújt Platon a Törvények című munkájában.

³⁶ Vö. Gai. 2,9 és Just. Inst. 2,1,1.

³⁷ Az állandóan folyó víz, a tenger és a tengerpart nem lehet magántulajdon tárgya, hanem ún. mindenkit megillető dolog (Just. inst. 2,1,1), *res omnium communes*.

³⁸ A tenger mint természeti erőforrás kiaknázása érdekében a tengerpart a legnagyobb téli hullámverés határáig sem lehet magántulajdon tárgya; ott bárki szabadon kiköthet vagy halászkunyhót építhet (Just. Inst. 2,1,3–4). A vízijoghoz vö. D. 43,12,1,3; D. 43,12,2 Ulp.; D. 43,12,1 pr.

³⁹ Témánk szempontjából nem igazán releváns, hogy a tartományok – és ezzel a tartományi földek – két fajta-
ra oszlottak: Gaius (2,21) *ager stipendiarius a szenátusi provinciákban*, míg *ager tributarius* a császári provinciákban.

számításai szerint az állami bevételek a lakosság 40-45 %-ának megadóztatásából származtak a Római Birodalomban.⁴⁰

Fent már érintettük a műveletlenül hagyott, parlagon heverő termőföld problémáját. Az állami beavatkozás, az elkobzás és árverésre kiírás ősi, jól működő intézmény volt ennek orvoslására. Előállhatott azonban olyan helyzet is, hogy valaki egyszerűen művelés alá vont egy parlagon fekvő földet – kihagyva a hatósági közreműködést és az árverést. A Kr.u. 2. század végére a megművelés mint közérdek annyira fontossá vált, hogy császári döntések sora erősítette meg az ilyen „jogosultak” pozícióját.

A hosszú idő mint retorikai toposz már régóta ismert volt a provinciai jogszolgáltatási gyakorlatban. Az alperes vagy jogi képviselője mindenféle perben többször érvelt a „hosszú időre” hivatkozva, amely lerontja a felperesi követelés hatályát.⁴¹ Erre építve, és nyilván az *usucapio* mintáját használva, alakult ki a *praescriptio longi temporis* jogintézménye.⁴²

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy a tulajdon „polgári fogalma” egy olyan absztrakt jogintézmény, amely a feltörekvő polgárság ideológiáját és gazdasági érdekeit tükrözi egy adott történelmi, politikai és gazdasági kontextusban. Ez a fogalom csak nagy óvatossággal alkalmazható a jogtörténeti kutatásokban. Különösen problémás a tulajdon-fogalom a földtulajdonnal kapcsolatban. Az újkori ipari társadalmak előtti évezredekben, így az ókorban és a középkorban is, a föld volt a legfontosabb gazdasági erőforrás. Az egyéni és a társadalmi jólét alapját a mezőgazdaság képezte. A földhöz kapcsolódó tulajdonosi jogok tartalmát a politikai hatalom és a jogtudomány mindig igyekezett úgy kialakítani, hogy abban a közérdek és a magánérdek egészséges kompromisszuma kerüljön érvényre. A jogtörténeti kutatások felhívják arra a figyelmet, hogy a termőterület mint természeti erőforrás napjainkban is fokozott jelentőséggel bír. A modern társadalomban, a modern politikai környezetben is számos tényező arra utal, hogy a földtulajdon kivételként kezelni és a tulajdonosi jogosultságokat a politikai-gazdasági összefüggések és a táj (ökológia) függvényében kell meghatározni.

⁴⁰ BANG 2008, 91. p.

⁴¹ Vö. PSI 281 II 40 (Kr.u. 1. sz.); D. NÖRR: *Die Entstehung der longi temporis praescriptio. Studien zum Einfluss der Zeit im Recht und zur Rechtspolitik in der Kaiserzeit*. Köln. 1969. 42–45. pp.; az idő jogkeletkeztető vagy jogmegszüntető hatását részletesen elemzi E. CHEVREAU: *Le temps et le droit: la réponse de Rome. L'approche du droit privé*. Paris, 2006.

⁴² FIRA I 84 =BGU I 267. p.